

Struikelstenen in Oude IJsselstreek

Een tocht om stil te staan
bij het verdwenen joodse leven

Bestel het boek 'Het verdwenen joodse leven in Oude IJsselstreek'

De Stichting Struikelstenen Gemeente Oude IJsselstreek publiceert in mei 2022 een boek over de historie van de joodse gemeenschap en de afzonderlijke joodse families in de kernen van de huidige gemeente Oude IJsselstreek.

Na uitgebreid onderzoek zijn veel documenten en foto's gevonden en is contact gelegd met nabestaanden, die hun informatie met ons deelden. Het wordt een uitgave van circa 160 pagina's, met harde kaft en veel afbeeldingen.

Tot 1 april 2022 kunt u vóórintekenen tegen een prijs van € 15,-. Na 1 april kost het boek € 18,-. Verzendkosten € 5,-. Maak het bedrag over op **NL49 RABO 0353 858 471** t.n.v. Struikelstenen Oude IJsselstreek o.v.v. BOEK.

Mail uw gegevens naar:

aggie.daniels@gmail.com of bel **06 1628 7956**

Wij nemen dan contact met u op.

© Dit is een uitgave van de Stichting Struikelstenen Gemeente Oude IJsselstreek

Struikelen over het joodse verleden in Oude IJsselstreek

In deze brochure beschrijven wij een tocht langs het verloren joodse leven in Terborg, Varsseveld, Westendorp en Silvolde. De nadruk ligt op de mensen, die hier hebben gewoond en gewerkt en slachtoffer zijn geworden van het naziregime tijdens de Duitse bezetting. Zij hebben nooit een graf gekregen, omdat zij in vernietigingskampen zijn vermoord. Wie waren ze, waar kwamen ze vandaan, wat was hun beroep, welke plaats hadden ze in de gemeenschap? En waar eindigde hun leven?

Op 31 augustus 2021 heeft de Stichting Struikelstenen Gemeente Oude IJsselstreek in Terborg de eerste struikelstenen laten plaatsen voor de huizen waar zij hebben gewoond om daarmee hun namen te gedenken. Er is gekozen voor hun laatste woonadres. Voor sommige joden met roots in de regio, die elders woonden op het moment dat zij werden opgepakt, ligt daar een struikelsteen.

De stichting heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de levens van de joodse inwoners. Daarbij is veel informatie over hun familiegeschiedenis boven water gekomen.

Met deze brochure kunt u de plekken bezoeken waar zij leefden en bijeenkwamen en waar zij hun doden begroeven en herdachten. Zij waren mensen zoals wij, maar werden vanwege hun afkomst eerst apart gezet, vervolgens geïsoleerd, tenslotte gedeporteerd en vermoord. Bij elk adres waar een struikelsteen ligt, kunt u een korte biografie lezen.

Wij willen hiermee niet alleen de slachtoffers herdenken maar ook waarschuwen voor de gevolgen van antisemitisme, racisme en discriminatie. Opdat de geschiedenis zich niet herhaalt.

Meer info op onze site struikelstenen-oudeijsselstreek.nl

Contact: info@struikelstenen-oudeijsselstreek.nl, 06-496 366 61

Gunter Demnig, de bedenker

De Duitse kunstenaar Gunter Demnig is in 2000 gestart met het plaatsen van struikelstenen in het trottoir ter nagedachtenis van Joden, Roma en Sinti die in de Tweede Wereldoorlog zijn omgebracht. Hij noemde de stenen Stolpersteine omdat je er met je hoofd en hart over struikelt en je moet buigen om de tekst te kunnen lezen.

De naam struikelsteen is de Nederlandse vertaling van het Duitse woord Stolperstein. Het is een betonnen steentje van 10 x 10 cm, dat is bedekt met een dun messing plaatje. In dit plaatje zijn de gegevens geprint van het slachtoffer zoals naam, geboortjaar, datum van wegvoering, datum van overlijden en de naam van het kamp waar het slachtoffer is overleden. Met bovenin de toevoeging 'Hier woonde'.

De stenen liggen gelijk met de andere bestrating, maar vallen op door hun kleur en de lichtweerkaatsing. De aandacht van de voorbijganger wordt ernaartoe getrokken en deze zal uitgenodigd worden om stil te staan en de informatie op de struikelsteen te lezen.

Gunter Demnig heeft persoonlijk in totaal al meer dan 75.000 struikelstenen in meer dan 20 Europese landen geplaatst. In Nederland liggen ongeveer 6.000 struikelstenen.

'Um den Stein lesen zu können, muss man sich vor dem Opfer verbeugen' (Gunter Demnig)

De kille in Terborg

In Terborg bestond in de Middeleeuwen al een kleine joodse gemeente (*kille*). Ze huurde een kamer in een particulier huis in de Hoofdstraat 60 om sjoel te houden. In 1900 woonden in de gemeente Wisch 102 joden en in 1930 72. Beroepen waren onder meer manufacturer, schoenmaker, slager en veehandelaar. Hun doden begroeven ze van oudsher op de Jodenberg bij Villa Kalff, Silvoldseweg 17.

Begin 1900 kocht de *kille* van jonkheer Van Schuylenburch een perceel aan de Silvoldseweg 22 en liet een nieuwe synagoge bouwen, compleet met schoollokaal en mikwe [ritueel bad], voor de joden uit Terborg, Silvolde en Varsseveld. De Terborgse architect H. Ovink ontwierp het gebouw. In 1901 was de plechtige inwijding. Drie rijtuigen brachten de thorarollen naar de nieuwe locatie.

In 1940 kregen de joden een vergaderverbod en was de synagoge leeg. Daags voor de bevrijding in 1945 werd het gebouw door een bom zwaar beschadigd. Op een struikeldrempel op deze plaats is meer informatie te lezen.

Een vrijwel exacte kopie van deze synagoge staat sinds 2018 in Mevo Horon in Israël, een initiatief van twee nakomelingen van Terborgse joden. De oorspronkelijke Terborgse thorarollen zijn, net als in 1901, met paard en wagen erheen gebracht.

Synagoge Silvoldseweg 22

De Terborgse synagoge in Mevo Horon

De kille in Varsseveld

In Varsseveld woonden vóór 1760 al joden. In 1763 dreven Izak Michel Gans en Abraham Hertz er handel. Varsseveld telde in 1809 elf joden, Westendorp vier. De familie Gans was de oudste en decennia-lang de enige familie.

In het huis van slager Samson Michael Gans en Maria Franken, nu Kerkplein 9, richtte de *kille* omstreeks 1800 één van de kamers in als huissjoel. Deze verhuisde mee naar hun volgende adressen, huidige Wesselstraat en ten slotte Kerkplein 5 in Varsseveld. Kort na het overlijden van Samson Gans in oktober 1852 brandde dit huis af en zo kwam er een einde aan de huissynagoge. In 1853 erfden dochter Eva en haar man Joseph het half uitgebrande huis met de bepaling dat zij voor moeder Maria moesten zorgen, die kinds was. Twee jaar later werd het huis verkocht. De trap (voor de Heilige Arkekast?) en de losse en vaste planken (zitbanken?) bleven in het bezit van Eva en Joseph. Op een struikeldrempel op deze plaats is meer informatie te lezen.

Sindsdien gingen de joden uit Varsseveld naar de synagoge in Terborg. De joodse families Gans, De Bruin en Levy woonden het langst in Varsseveld.

Het tweede huis van links was de huissjoel, foto Gerard Bruil

Een paar jaar vóór de oorlog vestigden zich vanuit Duitsland de families Grüneberg en Rosenbaum.

Vijf joodse inwoners van Varsseveld en Westendorp hebben de oorlog niet overleefd. Op een struikeldrempel op de plaats van de huissjoel is meer informatie te lezen.

Sinds 1830 is er een kleine joodse begraafplaats in Heelweg nabij de Schippersweg 4. Joseph Heijman werd hier als eerste begraven.

In Varsseveld en de buurtschappen zaten meer dan 260 mensen uit de omgeving en van elders ondergedoken. Het merendeel overleefde.

De kille in Gendringen

In 1618 werden in Gendringen de eerste namen opgetekend van veelal armlastige joden. Omstreeks 1800 woonden er 58 joden in Gendringen en Ulft, zoals Spanjer, Levi, Franken en Cohen, met beroepen als koopman, marskramer en slager. De joden maakten actief deel uit van de gemeenschap.

De *kille* pachtte eerst een kerkgebouw voor 25 jaar aan de Kromme Elleboog. In 1846 bouwden ze op deze plek een synagoge op initiatief van Franken. Het gebouw brandde af in 1870. De *kille* zette een nieuw gebouw neer dat in 1888 bijna weer afbrandde. In 1938 woonden er nog maar 13 joden in Gendringen, te weinig om *minjan* te houden.

Op 8 maart 1945 verwoestte een bom het gebouw. Aan de weg van Ulft naar Gendringen ligt de oude joodse begraafplaats met 33 zerken.

Kromme Elleboog in Gendringen, het tweede huis is de synagoge, tekening Hans Bresser

Vanuit Gendringen zijn géén joden gedeporteerd, omdat zij daar bijna allemaal vóór de Duitse inval al waren vertrokken: naar Apeldoorn, Culemborg, Den Haag, enz. Maar daar bleken ze allerm minst veilig te zijn. Velen werden alsnog opgepakt en vermoord in Auschwitz, Sobibor, Mauthausen of ergens in Midden-Europa.

Op een struikeldrempel op de plaats van de voormalige synagoge leest u meer informatie.

Max Jungblut en Franziska Wolf Oliemolenstraat 3 Terborg

Max Jungblut (*1897) en Franziska Wolf (*1903) woonden na hun huwelijk in het Duitse Stromberg waar moeder Jungblut een kledingzaak had. In 1926 werd hun dochter Lydia geboren. Nadat in de Kristallnacht (8 november 1938) de zaak werd verwoest, besloten Max en Franziska met Lydia van 12 en Max' ouders te vluchten.

Ze kwamen terecht op Looiersweg 3 bij de familie Herschel; Max was een neef van mevrouw Herschel. Max' ouders trokken verder naar Amsterdam.

Max en Franziska woonden een tijdje in Oliemolenstraat 3, het voormalige huis van de weduwe van rabbijn Asser Bamberg. Vervolgens doken ze onder op een boerderij in Sinderen. Daarna vlak bij hun woning in het Richtershuis aan de Doetinchemseweg bij de dames Huender en Van der Heul, die actief waren in het verzet. Lydia dook met 'oom Isaak' en 'tante Jet' Herschel onder in Varsseveld. *De achtergebleven inboedel van den emigrant jood M. Jungblut welke eenige tijd zonder bekende woon- of verblijfplaats is, werd in een verzegelde kamer op de Oliemolenstraat opgeslagen, rapporteerde de veldwachter.*

Maar op 12 december 1943 wordt in de woning van de dames Huender en Van der Heul, huiszoeking gedaan, schreef de opperwachtmeester. Max en Franziska werden gearresteerd, ze waren verraden. Via Westerbork gingen ze naar Auschwitz waar ze op 28 januari 1944 werden vergast.

Lydia was 18 en weeskind; ook haar opa en oma waren vermoord, in Sobibor. Toen oom Isaak en tante Jet terugkeerden naar Terborg, namen zij haar liefdevol op in het gezin. Lydia trouwde in 1949 en emigreerde naar Israël. Ze stierf in 2007 in Jeruzalem, 80 jaar oud.

Max Jungblut

Franziska Wolf

Lydia Jungblut

Salli Levy Doetinchemseweg 10 Terborg

Salli Levy (*1894 Varsseveld) trouwde in 1920 met Bella Heilbron uit Dinxperlo. Ze gingen in Terborg wonen waar hun kinderen Sallo en Johanna werden geboren. Salli was koopman en veehandelaar, net als zijn vader en broers. Wekelijks ging hij naar de veemarkt in Doetinchem, Bella stond dan al om 4.00 uur bij het station om het aangekochte vee te wegen. Salli was goed in zijn vak en viel regelmatig in de prijzen bij veekeuringen. Hij bezat weilanden en ander onroerend goed en was heel actief in het Terborgse gemeenschapsleven.

In 1941 werd Salli's Chevrolet de Luxe gevorderd en even later ook zijn fiets. Het werk werd hem onmogelijk gemaakt. Dochter Johanna mocht alleen nog maar binnen zitten.

Bij de razzia in Terborg op 7 oktober 1941 sleurden twee Feldgendarmen Salli, en nog vijf Terborgse joodse mannen, naar de overvalwagen. Via Arnhem gingen ze op transport naar concentratiekamp Mauthausen in Oostenrijk. Ze moesten er werken in de granietgroeve. Salli is gestorven op 18 oktober 1941.

Bella bracht wat spullen onder bij bekenden en dook onder met de kinderen, op vijf opeenvolgende adressen in Varsseveld en Westendorp. Johanna kreeg blindedarmontsteking; met de persoonskaart van een ander kon ze worden geopereerd. Er kwamen NSB'ers in het huis, daarna vorderden de Duitsers het.

Bella en de kinderen overleefden. Na de oorlog kwam Bella terug in hun huis maar ze was altijd bang. Ze overleed in 1985, 89 jaar oud, al 44 jaar weduwe van Salli. Kleinzoon Frank, zoon van Sallo, emigreerde naar Israël en was mede-initiatiefnemer van de bouw van de replica van de Terborgse synagoge in Mevo Horon.

Salli Levy

Het gezin Levy

Asser Straus, Julia Levy en Harry Jonnie Doetinchemseweg 13 Terborg

Asser Straus (*1883) groeide op in de kosjere slagerij van zijn vader in de Hoofdstraat 57 in Terborg en nam in 1908 de zaak over. Op zijn 40e trouwde hij met Julia Levy (*1898) uit het Duitse Caternberg. Ze gingen wonen in dit prachtige huis op Doetinchemseweg 13. Hier werden Harry Jonnie (*1924) en Adeline Betty (*1925) geboren. De synagoge speelde een belangrijke rol in hun leven. Asser was een kundige veehandelaar en slager, die regelmatig als expert bij conflicten werd ingeschakeld. Hij en Julia waren bedrijvig in de gemeenschap, zo was Asser lid van de sociëteit in hotel de Roode Leeuw in Terborg. Julia werd in 1938 in het schoolfonds gekozen. In 1930 wonnen ze *bij de flesschendans* op de kermis de eerste prijs. Harry speelde prachtig piano en accordeon.

Eind 1942 doken ze onder, Adi bij een familie in De Slangenburg bij Doetinchem, de anderen op een boerderij in Zelhem. Heel af en toe hadden ze contact. Maar toen werden ze verraden. De dochter van de boer vertelde: *Om 1 uur hoorden we gebons op ramen en deuren. 13 NSB'-ers op de fiets riepen: 'Waar zijn de joden'.* Asser, Julia en Harry werden gearresteerd en naar Westerbork gebracht. Een maand later schreven ze in een brief: *Goddank gaat het goed met ons. We wennen al aan het leven in een kamp.*

Maar in oktober 1944 gingen ze op transport naar Auschwitz. Daar zijn ze vergast. Harry kwam vijf maanden later *ergens in Midden-Europa* om het leven, op 28 februari 1945, 21 jaar oud.

Adi overleefde maar was alles kwijt, ze kon de bevrijding niet vieren. Ze trouwde met Bob Trijbetz en ging met hem in Alkmaar wonen. Hun twee kinderen emigreerden naar Australië.

Asser Straus

Julia Levy

Harry Jonnie Straus

Jacob Wolf, Henriëtte de Winter en Alfred Doetinchemseweg 5 Terborg

Jacob Wolf (*1892) was één van vier kinderen van Asser Wolf en Bertha Tobias. Zijn grootvader was vanuit het Duitse Meckenheim in 1821 naar Silvolde gekomen. Vader Asser verkocht manufacturen aan huis. In 1911 kocht hij Hoofdstraat 59 in Terborg en had er zijn manufacturenwinkel *met jongens- en heerenmodeartikelen en werkmansgoederen*. Jacob zette de winkel voort met zijn vrouw Henriëtte de Winter (*1898) uit Gendringen, dochter van Jacob de Winter en Rika Heilbron, met wie hij in 1923 was getrouwd. Ze woonden op de Doetinchemseweg 5 waar Alfred (*1924) en Nico (*1925) werden geboren.

Bij de eerste razzia in Terborg, op 7 oktober 1941, werd Jacob door de Duitse Ordnungspolizei opgehaald, gelijk met vijf andere joodse mannen uit Terborg. Ze werden naar Mauthausen getransporteerd en op 25 oktober werd hij vermoord.

Dit was het sein om onder te duiken. Met haar twee schoonzussen kreeg Henriëtte onderdak in Silvolde. Nico en Alfred doken ook onder, op meerdere plekken, het laatst in Sinderen.

Op zondag 12 december 1943 zocht de Sicherheitsdienst naar ondergedoken joden en vond de drie vrouwen onder wie Henriëtte; ze waren verraden door de dochter des huizes. De overvalwagen reed ook naar Sinderen en vond Alfred. Alfred en zijn moeder gingen naar Westerbork en daarna met het transport van 25 januari 1944 naar Auschwitz. Henriëtte werd direct na aankomst vergast maar Alfred is daar nooit aangekomen. Hij is ergens in Midden-Europa bezweken op 21 januari 1945.

Nico overleefde maar kwam de oorlog nooit te boven, zegt zijn dochter. Hij emigreerde naar Australië waar hij in 2012 overleed.

Henriëtte de Winter

Jacob Wolf

Alfred Wolf

Joseph Mestriz en Amalia Wolf Hoofdstraat 9 Terborg

Amalia (*1887) groeide op in Silvolde waar haar ouders Asser Wolf en Bertha Tobias op Markt 3 manufacturen aan huis verkochten. Amalia's grootouders waren in 1821 vanuit het Duitse Meckenheim naar Nederland gekomen. In 1911 kochten haar ouders een winkel in Terborg op Hoofdstraat 59 voor hun zoon Jacob, en voor henzelf een manufacturenwinkel op Hoofdstraat 9. In 1924 trouwde Amalia met Joseph Isaac Mestriz (*1895) uit Amsterdam en zij zetten samen Assers winkel voort. In 1925 werd Bernie geboren en in 1927 Bertha, maar zij overleed drie dagen later. Het was altijd druk in de winkel met babykleertjes en breiwol. Joseph ging met zijn koffer op de fiets de boer op.

Bij de razzia op 7 oktober 1941 werd ook Joseph opgehaald en afgevoerd naar Mauthausen. Hij werd vermoord op 14 oktober 1941.

Amalia wist dat ze daar weg moest. Met haar schoonzussen Jenni en Henriëtte ging ze naar een schuiladres aan de Terborgseweg in Silvolde. Gewoon overdag, dat viel het minste op. Maar toen werden ze verraden door de dochter des huizes, voor 75 gulden. Op 12 december 1943 kwam de overvalwagen. *Na verloop van ongeveer een half uur kwamen uit deze woning tevoorschijn de wed. L. Wolf, de wed. J. Wolf en de wed. I. Mestriz, allen joodsche vrouwen voorheen woonachtig in Terborg*, rapporteerde de opperwachtmeester. Via Westerbork gingen ze op transport naar Auschwitz in Polen waar ze op 28 januari 1944 werden vergast.

Als door een wonder werd Bernie niet gevonden op zijn onderduikplek in Sinderen. Hij was 19 en beide ouders kwijt. Bernie emigreerde naar Israël en stichtte een groot gezin.

Amalia Wolf

Joseph Mestriz

Bernie Mestriz

Isedoor en Eduard Berendsen Hoofdstraat 74 Terborg

Isedoor (*1892) en Eduard (*1898) waren twee van de negen kinderen van Mozes Berendsen en Elisabeth Gans. Isedoor oftewel Iske was slager en Eduard koperslager, beiden in Terborg. Hun grootouders werden al in 1838 genoteerd als *kooplieden in Terborgh*. Ze hadden een succesvolle slagerij op Hoofdstraat 74 en voerden jaarlijks de paasos door het dorp. Ze genoten aanzien in Terborg.

Iske had de deur van zijn winkel altijd openstaan, dat was makkelijk voor de mensen, en voor de vliegen..., vertelde buurmeisje Riek Wentink. *Eens per week kwam hij bij ons kaarten. Dan bracht hij een pakje botten of restjes vlees voor moeder mee voor de soep.* Eduard was koperslager en droeg meestal een blauwe kiel.

In oktober 1941 was er een razzia in Terborg. De overvalwagen kwam ook langs het huis van Berendsen en Isedoor werd gearresteerd. Hij ging met 5 andere joodse mannen uit Terborg naar Mauthausen en werd daar direct na aankomst vermoord, op 28 oktober 1941, Isedoor was 48.

In december 1942 werd Eduard genoteerd als *VOW, Vertrokken Onbekend Waarheen*, dat betekende meestal: ondergedoken. In dezelfde maand werd van Eduard *welke naar verluidt in een werk-kamp (Assen) is geplaatst de inboedel genoteerd*, schreef burgemeester Boot. Daarna was hij twee weken in Westerbork en vier maanden in Auschwitz. Op 28 februari 1943 werd hij vermoord.

Vier broers en zussen overleefden, elk na een geslaagde onderduik maar in hun (schoon)families werden diepe wonden geslagen. Zus Rosa en haar man zijn apart van elkaar weggevoerd; hun enige dochter ontsprong de dans.

Zus Rosa Berendsen

Broer Sigmond Berendsen

Terborg

HIER WOONDE
FRANZISKA
JUNGBLUT-WOLF
GEB. 1903
GEVLUCHT 1938 UIT DUITSLAND
GEARRESTEERD 12.12.1943
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 26.1.1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
MAX JUNGBLUT
GEB. 1897
GEVLUCHT 1938 UIT DUITSLAND
GEARRESTEERD 12.12.1943
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 28.1.1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
ALFRED WOLF
GEB. 1924
GEARRESTEERD 12.12.1943
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 21.1.1945
MIDDEN-EUROPA

HIER WOONDE
JOSEPH MESTRIZ
GEB. 1895
GEARRESTEERD 7.10.1941
GEDEPORTEERD
VERMOORD 14.10.1941
MAUTHAUSEN

HIER WOONDE
SALLI LEVY
GEB. 1894
GEARRESTEERD 7.10.1941
GEDEPORTEERD
VERMOORD 18.10.1941
MAUTHAUSEN

HIER WOONDE
ASSER STRAUS
GEB. 1893
GEARRESTEERD 28.5.1944
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
THERESIENSTADT
VERMOORD 8.10.1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
AMALIA
MESTRIZ-WOLF
GEB. 1887
GEARRESTEERD 12.12.1943
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 28.1.1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
ISIDOR
BERENDSEN
GEB. 1892
GEARRESTEERD 7.10.1941
GEDEPORTEERD
VERMOORD 24.10.1941
MAUTHAUSEN

HIER WOONDE
EDUARD
BERENDSEN
GEB. 1898
GEARRESTEERD 10.12.1942
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 28.2.1943
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
JULIA STRAUS-LEVY
GEB. 1898
GEARRESTEERD 28.5.1944
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
THERESIENSTADT
VERMOORD 8.10.1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
HARRY JONNIE
STRAUS
GEB. 1924
GEARRESTEERD 28.5.1944
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
THERESIENSTADT
AUSCHWITZ
VERMOORD 28.2.1945
MIDDEN-EUROPA

HIER WOONDE
ARIE SPIER
GEB. 1908
GEARRESTEERD 7.10.1941
GEDEPORTEERD
VERMOORD 31.10.1941
MAUTHAUSEN

HIER WOONDE
LOUIS WOLF
GEB. 1891
GEARRESTEERD 7.10.1941
GEDEPORTEERD
VERMOORD 14.10.1941
MAUTHAUSEN

HIER WOONDE
JENNI WOLF-
SCHWARZ
GEB. 1897
GEARRESTEERD 12.12.1943
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 28.1.1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
JACOB WOLF
GEB. 1892
GEARRESTEERD 7.10.1941
GEDEPORTEERD
VERMOORD 25.10.1941
MAUTHAUSEN

HIER WOONDE
HENRIETTE
WOLF-DE WINTER
GEB. 1898
GEARRESTEERD 12.12.1943
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 28.1.1944
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
HEINRICH HEINZ
BRASCH
GEB. 1920
GEVLUCHT 1940 UIT DUITSLAND
GEÏNTERNEERD 1942
RUINEN, WESTERBORK,
DRANCY
VERMOORD 18.1.1945
AUSCHWITZ

HIER WOONDE
LUIS CUSSEL
GEB. 1882
GEVLUCHT 1939 UIT DUITSLAND
GEARRESTEERD 10.6.1943
GEÏNTERNEERD
VOUGHT
BEZWEREN 13.5.1943
WESTERBORK

HIER WOONDE
WALTER ROSENBAUM
GEB. 1908 RAESFELD
GEARRESTEERD 1942
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK EN AUSCHWITZ
VERMOORD 20.3.1943
BOBREK

HIER WOONDE
ELISABETH ROSENBAUM-WINTER
GEB. 1919 ARNHEM
GEARRESTEERD 1942
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 19.10.1942
AUSCHWITZ

Varsseveld

HIER WOONDE
JETTA DE BRUIN-BERLIJN
GEB. 1875 DOETINCHEM
GEARRESTEERD 13.1943
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 13.3.1943
SOBIBOR

HIER WOONDE
FELIX DE BRUIN
GEB. 1868 VARSSEVELD
OVERLEDEN 7.12.1940
APELDOORNSE BOSCH

HIER WOONDE
JULIUS SALOMON STERNFELD
GEB. 1896 RENKUM
GEARRESTEERD 27.9.1944
VERMOORD 30.9.1944
ERGENS IN EUROPA

HIER WOONDE
SOPHIE STERNFELD-HES
GEB. 1900 ASCHENDORF
GEARRESTEERD 27.9.1944
VERMOORD 30.9.1944
ERGENS IN EUROPA

Westendorp

HIER WOONDE
ELLA WOLF
GEB. 1895 SILVOLDE
GEARRESTEERD 18.5.1943
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 21.5.1943
SOBIBOR

HIER WOONDE
GODFRIED WOLF
GEB. 1893 SILVOLDE
GEARRESTEERD 1943
GEDEPORTEERD UIT
VUGHT EN MOERDIJK
VERMOORD 9.7.1943
SOBIBOR

HIER WOONDE
ROSA WOLF
GEB. 1892 SILVOLDE
GEARRESTEERD 18/19.8.1942
GEDEPORTEERD
UIT WESTERBORK
VERMOORD 30.9.1942
AUSCHWITZ

Silvolde

Begraafplaats Heelweg nabij Schippersweg 4

Jodenberg Silvoldseweg 17 Terborg
Op afspraak te bezoeken

Begraafplaats Ulfseweg, naast nr. 37
Gendringen

Begraafplaats Silvoldseweg 64 Terborg

Arie Spier Hamelstraat 2 Terborg

Arie Spier (*1906) was een zoon van Salli Spier en Judith de Haas, die een bloeiende kosjere slagerij hadden in Gendringen. Hun voorouders waren al in 1780 uit Duitsland gekomen. De familie was niet onbemiddeld.

Na de MULO werkte Arie, net als de andere kinderen, in de zaak. Hij haalde het diploma vleesinspecteur en zijn slachterslicentie en combineerde zijn werk met de veehandel. Arie was actief in de gemeenschap, vooral in de niet-joodse. Hij was secretaris van de marktcommissie, lid van de kegelclub en de biljartclub en won vaak bij wedstrijden. Hij had een verfijnde smaak en ging graag uit. Zo ontmoette hij in Amsterdam Rosa van Tijn (*1913) die net als hij kind van een slager was. Ze trouwden in 1937 en trokken naar Terborg waar Judith (*1937) en Sello (*1938) werden geboren; kleine Judith werd ziek en stierf, 3 jaar oud. Arie was stapelgek op Sello.

Arie had gehoord over een komende razzia en vond snel een verstoppiek bij restaurant Van Hal in Voorst; hij zat onder de bar en kreeg lekker te eten. Rosa was gewoon thuis met Sello. Bezorgd om zijn vrouw en kind ging hij, ondanks alle waarschuwingen, nog dezelfde dag terug naar Terborg. Daar werd hij verraden. Bij de razzia in oktober 1941 werd ook Arie opgehaald en drie weken later vermoord in Mauthausen.

Rosa was 28, Sello pas 5. Ze doken onder in Breedenbroek; Sello heette Jantje en had roodgeverfd haar. Ze overleefden, net als Arie's familie, door een geslaagde onderduik. Maar Arie's broer David, diens vrouw Henriette Heyman en hun drie kinderen, die in 1938 naar Apeldoorn waren gegaan/ gevlucht, werden vermoord in Sobibor.

Jacob, Arie en Salomon ca 1915

Arie Spier

Louis Wolf en Jenni Schwarz Kramersweide 15 Terborg

Louis Wolf (*1891) was de oudste zoon van koopman Jacob Wolf en Lenchen Merkel. Zijn grootouders woonden al in Silvolde. Louis speelde verdienstelijk viool. Hij diende in de militie en werkte bij slagers in Duitsland en Aalten. Daarna begon hij voor zichzelf op Marktstraat 16 in Silvolde.

In 1933 trouwde Louis, op zijn 41e, met de 36-jarige Duitse Jenni Schwarz (*1897), dochter van een veehandelaar in Heinsberg. Ze gingen wonen op Kramersweide 15 in Terborg; er kwamen geen kinderen. In 1938 kregen ze een zieke kostganger/onderduiker in huis, Luis Cussel (*1882), een ongetrouwde joodse man *zonder beroep* uit Anholt. Jenni verpleegde hem. In maart 1941 kwam ook de vluchteling Heinrich Brasch (*1920) uit Königsberg bij hen in de kost.

Op 7 oktober 1941, bij een razzia in Terborg, *haben die Reschaim [schurken] denn meine Louis sowie 5 andere Männer geholt*, schreef Jenni naar haar zus Klara in Canada, *vandaaruit kregen we alle doodsberichten. Dus op 14 oktober moet Louis gestorven zijn. We konden het niet geloven. Jenni vreesde voor haar eigen lot: Als jullie deze brief ontvangen, is de oorlog voorbij, maar of ik nog leef, is een zeer, zeer grote vraag.*

Jenni en haar twee schoonzussen besloten onder te duiken; ze vonden een plek in Silvolde. Dat ging goed tot op 12 december 1943 de overvalwagen kwam. *Na verloop van ongeveer een half uur kwamen uit deze woning tevoorschijn de wed. L Wolf, de wed. J Wolf en de wed. I Mestriz.* De dochter des huizes had hen verraden. Via Westerbork gingen ze naar Auschwitz waar ze op 28 januari 1944 werden vermoord. Ook Louis' broer Godfried en zussen Rosa en Ella Wolf werden vermoord. Van Jenni's hele familie overleefde alleen Klara.

Louis Wolf

Jenni Schwarz

Luis Cussel Kramersweide 15 Terborg

Luis Cussel (*1882) werd geboren in Anholt als zoon van Maier Cussel en Johanna Behrmann. Luis was veekoopman; zijn broer Joseph was slager.

In 1933 werd het *Reichsweite Schlachtverbot* van kracht dat joodse slagers financieel ruïneerde. Velen uit het grensgebied vluchtten naar Dinxperlo. Luis en zijn zus Clara bleven nog twee jaar in Anholt. Toen meldde de burgemeester dat Luis op 5 december 1938 *bei Groß-Argena über den Is-selschlag nach Holland geflüchtet war*. Dat is ten noordwesten van Anholt. Hij kwam in Terborg terecht op Kramersweide 15 als *kostganger* bij Louis Wolf en Jenni Schwarz. Ook was hij een tijdje in een Dominicanenklooster dichtbij Venlo, dat na de Kristallnacht een oord voor Duitse joodse vluchtelingen was. In 1939 kwam de zieke Luis terug naar Terborg, Jenni verpleegde hem. Toen het gevaarlijk werd, hield hij zich schuil in de ongebruikte synagoge in Terborg. De burens gaven hem te eten.

Luis moet verraden zijn want ineens haalde de overvalwagen hem op. Op 9 april 1943 werd hij naar Vught gebracht. Een maand later ging hij op transport naar Westerbork waar hij in het kampziekenhuis belandde. Kennelijk was hij sterk verzwakt, hij overleed op zijn 60e op 13 mei 1943 in kamp Westerbork.

Zijn zus Clara werd via Düsseldorf op transport gesteld naar Riga waar ze werd vermoord tijdens het Bloedbad van Rumbula en in een massagraf gegooid. Er is geen sterfdatum bekend.

Luis Cussel

Vader en zoon Cussel

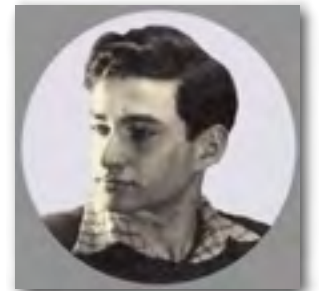
Heinz Brasch Kramersweide 15 Terborg

Heinrich Heinz Brasch (*1920) werd geboren in Königsberg, het huidige Kaliningrad, als zoon van Alfred Brasch en Margarete Licht. Al op zijn 14e was hij lid van de *chaloetsiem*: jonge Duitse joden die een opleiding deden om Palestina op te bouwen, beter bekend als Palestinapioniers.

Heinz leerde voor timmerman en later meubelmaker in trainingscentra in Duitsland en vanaf maart 1939 in Nederland, onder andere in Deventer en Eindhoven. Op 24 maart 1941 kwam hij naar Terborg, waar hij in de kost kwam bij Louis en Jenni Wolf op Kramersweide 15 waar Luis Cussel al woonde. Hij kreeg toestemming van de SD om te blijven tot nader datum om de opleiding in Deventer af te maken.

In oktober 1941 werd Heinz' huisbaas Louis Wolf plotseling opgepakt, Jenni moest het verder alleen redden. *Nu sla ik me erdoorheen met een kostganger die hier de baas wil spelen*, schreef ze, *maar ik heb het geld nodig*.

Eind 1942 werd Heinz *geplaatst in werkverruimingskamp Ruinen bij Hoogeveen*. Maar al gauw moest hij verder naar Westerbork. Hoe het precies ging, is niet bekend. Vermoedelijk is hij opgepakt bij een vluchtpoging en geïnterneerd in doorgangskamp Drancy bij Parijs. Op 9 februari 1943 werd hij op transport gesteld naar Auschwitz, waar hij bijna twee jaar heeft moeten doorbrengen, tot zijn dood op 18 januari 1945. Waarschijnlijk was hij uitgeput. Negen dagen later werd het kamp bevrijd...

Heinrich Heinz Brasch

Walter Rosenbaum en Betje Winter Spoorstraat 19 Varsseveld

Walter Rosenbaum (*1908 Raesfeld) was één van drie zoons van Moses Rosenbaum en Johanna Terhoch. Na de dood van hun moeder in 1930 hertrouwde vader met Frieda Humberg (*1892) die verpleegster was geweest in Polen in WO1. Vader had een veehandel en slagerij in Duitsland. Maar hij stierf al in 1935. De drie jongens en hun stiefmoeder moesten alleen verder. In de nazitijd werd het steeds moeilijker, de klanten kwamen 's nachts vlees halen om niet gezien te worden.

In 1937 stak de familie de grens over naar Nederland en vond een huis aan de Spoorstraat 19 in Varsseveld. Ze hadden al snel vee in de stal staan. Walter (34), van beroep koopman, trouwde in 1942 met de 23-jarige hulp in de huishouding Betje Winter (*1919), dochter van handelaar Levie Winter en Roosje van Duren. Betje bleef in Arnhem wonen en werken in Beth Mikloth dat toen toevluchtsoord voor joden uit Duitsland was.

Begin oktober 1942 werden ze apart van elkaar opgepakt. In Westerbork waren ze twee weken samen. *Even zal ik een teeken van leven geven. We zijn nog steeds hier behalve Betje en Walter, die gisteren op transport zijn gesteld. Er is echter ook een familielid bijgekomen. [...] We hopen elkaar spoedig weer te zien. Leef gelukkig en houd moed. Dag jongens!* schreef Betjes tante Sara.

Ze gingen samen op transport naar Polen. Omstreeks 80 km vóór Auschwitz moest Walter uitstappen, de trein ging verder naar Auschwitz, waar Betje direct na aankomst werd vergast. Walter werd tewerkgesteld in het subkamp Extern Kommando Bobrek. Op 20 maart 1943 eindigde zijn leven, onbekend is hoe.

Zijn stiefmoeder en broers Max en Ernst overleefden door een geslaagde onderduik.

Walter Rosenbaum

Max, Walter en Ernst ca 1925

Felix de Bruin en Jetta Berlijn Eikenlaan 14 Varsseveld

Felix de Bruin (*1868) was een zoon van koopman Nathan Lijzer de Bruin en zijn tweede vrouw Jeanetta Fitt. Moeder stierf toen Felix 2 was; vader hertrouwde en er kwamen nog 6 kinderen. Felix groeide op in Varsseveld.

Met zijn halfzus Jet woonde Felix in de Duistere Steeg (nu Eikenlaan). Hij handelde in kalveren, trok er met zijn hondenkar op uit om sikken en konijnen te kopen. Hij slachtte ze, spande de huiden op op ramen van ijzerdraad en voerde het weinige vlees aan de hond. Hij riep *de Heeren Landbouwers* op hun dierenhuiden te brengen naar *Felix de Bruin, Huidenhandelaar te Varsseveld*.

In 1921, toen hij al 53 was, trouwde hij met de Doetinchemse Jetta Berlijn (*1875), zus van zijn zwager. Jetta, oudste dochter van koopman en veehandelaar Abraham Levy Berlijn en Hanna Schlösser, was al 46.

Ze worstelden zich door de crisisjaren. Toen de oorlog uitbrak, was Felix 72 jaar. Vermoedelijk was hij op van de zenuwen door de oorlog. Toen hij begon te schreeuwen, was hij niet meer te handhaven. Zo kwam hij in het krankzinnigen-gesticht Het Apeldoornsche Bosch terecht. Daar stierf hij op 7 december 1940. Twee jaar later werden alle patiënten in Auschwitz vermoord; dit is Felix bespaard gebleven.

Weduwe Jetta (66) trok naar Amsterdam en woonde twee jaar in het bejaardencentrum 'De Joodsche Invalide'. Februari 1943 werden alle bewoners door de SS op transport gesteld. *Kisch zag hoe bejaarde patiënten de trappen afgesmeten werden, noteerde Loe de Jong over de oorlog.* Jetta ging via Westerbork naar Sobibor waar ze op 13 maart 1943 werd vermoord.

Felix de Bruin

Julius Sternfeld en Sophie Hes Doetinchemseweg 167 Westendorp

Julius Sternfeld (*1896 Renkum) was een zoon van Isaak Sternfeld en Johanna Cohen. Zijn voorfamilie kwam uit Brummen. Julius' vader had een slagerij in Renkum maar trok in 1902 naar Bocholt waar hij een bloeiende graanhandel had.

Bij de eerste uitingen van antisemitisme vluchtten veel joden naar Nederland. *Op 31 mei 1933 woonden de volgende uit Duitsland uitgeweken Joden in Aalten: Isaak Sternfeld, zijn vrouw Johanna Cohen, hun kinderen Julius Salomon en Dina, allen uit Bocholt, schreef de gemeentepolitie Aalten.*

Julius correspondeerde met Sophie Hes (*1900) uit Aschendorf. Haar vader had een slagerij die zij in 1930 met haar zus voortzette en in 1939 moest opgeven. Sophie ging naar Julius toe, ze trouwden en woonden in Westendorp. Julius was houtfabrikant. Met een compagnon wilde hij *beeldhouwwerk voor meubelen* gaan maken van *kunsthorn, edelhars en fijnmetaal*. Maar de oorlog kwam ertussen.

Op 10 december 1942 vertrokken Julius met Sophie VOW, *Vertrokken Onbekend Waarheen*, oftewel ze doken onder. Ze woonden twee jaar in een kippenhok in Harreveld. Van de boer kregen ze de warme maaltijd. Maar toen werden ze betrapt. *Met ons eigen paard en de wagen werden ze meegenomen en 'ingesperrt' in Varsseveld*, vertelde de zoon van de boer. Het Rode Kruis meldde: *Op 27/28 september 1944 gearresteerd. [...] Sindsdien ontbreekt elk spoor. Mogelijk weggevoerd naar een gevangenis in Duitsland.* 30 september 1944 werd als hun overlijdensdatum genoteerd.

Julius Sternfeld

Tijdens de onderduik kreeg zus Sophie een dochter, Hanni.

Rosa, Ella en Godfried Wolf Heuvelstraat 13 Silvolde

Rosa (*1892), Godfried (*1893) en Ella (*1895) waren 3 kinderen van Jacob en Lenchen Merkel. Vanaf 1920 woonde het gezin op Heuvelstraat 13.

Rosa was dienstbode bij verschillende joodse families. Na elke baan was ze *bij vader J. in Silvolde*. Ze bleef ongehuwd. Vanaf 1929 werkte ze bij onderwijzer Lion in Den Haag. In 1942 werd ze er gearresteerd en via Westerbork gedeporteerd naar Auschwitz. Op haar kaart bij de Joodse Raad staat een grote V van Vught en *België 12/6/45*. Was ze dan na de oorlog in België? Overleefde ze? Het moet een persoonsverwisseling zijn. Op Joods Monument staat als sterfdatum 30 september 1942.

Godfried diende in WO1 bij de Infanterie. In 1919 ging hij over naar de Landweer, *bestemd als dienstplichtig soldaat*. In 1928 ging hij uit dienst en leverde *kleeding en uitrusting* in. Daarna stond hij vermeld als slager. Op 9 april 1943 moest hij zich melden voor kamp Vught. Godfried (50) ging met transport *Tr 6/7.43* naar Sobibor. Daar is hij drie dagen later vermoord.

Ella werkte in 1941 in Zutphen bij de manufacturer Abraham Philip. In februari 1943 ging ze met hem mee naar Amsterdam, maar werd daar opgepakt. Ze ging via Westerbork naar Sobibor. Op 21 mei 1943 is ze daar vergast.

Moeder en zus Paula overleefden dankzij de inzet van burgemeester Boot van de gemeente Wisch.

Na de oorlog bij het Loofhuttenfeest aan de Heuvelstraat. In het midden staat zus Paula.

Locaties stenen Terborg

- 1 Doetinchemseweg 10 voor Salli Levy
- 2 Oliemolenstraat 3 voor Max Jungblut en Franziska Wolf
- 3 Doetinchemseweg 13 voor Asser Straus, Julia Levy en Harry Jonnie
- 4 Doetinchemseweg 5 voor Jacob Wolf, Henriëtte de Winter en Alfred
- 5 Hoofdstraat 9 voor Joseph Mestriz en Amalia Wolf
- 6 Hoofdstraat 82-84 voor Isidoor en Eduard Berendsen
- 7 Hamelstraat 2 voor Arie Spier
- 8 Kramersweide 15 voor Louis Wolf, Jenni Schwarz, Heinz Brasch en Luis Cussel

Op de joodse begraafplaats aan Silvoldeweg 64 in Terborg staat een monument ter nagedachtenis aan de joodse inwoners.

Varsseveld

- 1 Spoorstraat 19 voor Walter Rosenbaum en Elisabeth Winter
- 2 Eikenlaan 14 voor Felix de Bruin en Jetta Berlijn.

Westendorp

- Doetinchemseweg 167 voor Julius Salomon Sternfeld en Sophie Hes

Silvolde

- Heuvelstraat 13 voor Ella, Rosa en Godfried Wolf

